RAFAEL BENET I NARCÍS CASAL. UNA AMISTAT ENTRANYABLE

S'ha parlat sovint del Benet polemista, de la vehemència amb què defensava les seves idees, del seu caràcter a voltes geniüt... Tanmateix, això no el feia abdicar de la seva condició d'amic dels seus amics. Jo voldria aquí mostrar un exemple d'aquest aspecte de Rafael Benet, a través de les relacions d'amistat que mantingué durant gairebé quaranta anys amb el meu oncle matern, Narcís Casal i Vall, per raó, fonamentalment, del patrimoni cultural andorrà. Unes complicitats entre ambdós personatges que intentaré posar de relleu en base als meus records personals però, sobretot, en base a la documentació i correspondència que conservava el meu oncle, mort el 1987, i que, recentment, he tingut ocasió de redescobrir, documentació que, per altra banda, ajuda a precisar millor la tasca que Benet dugué en defensa del patrimoni artístic del Principat.

Bo i remuntar-se la seva ascendència andorrana més enllà del segle XVIII, Narcís Casal havia nascut el 1912 a Barcelona, com tots els seus germans. El seu pare, és a dir, el meu avi, era un andorrà de Soldeu, cabaler en una família de dotze germans, que havia hagut d'emigrar a Barcelona, a la recerca d'un futur que no podia trobar en aquella Andorra de finals del segle XIX, d'una precarietat econòmica notòria. De jove, Narcís Casal havia freqüentat diversos ambients culturals barcelonins de caire catalanista, particularment musicals, com l'Orfeó Català. Arran de la Guerra Civil espanyola, però, s'hagué d'exiliar, junt amb tota la família, a Andorra, on ben aviat va relacionar-se amb els petits i incipients cercles culturals, integrats per andorrans, però sobretot per exiliats catalans que fugien de la Guerra Civil i, posteriorment, de la repressió franquista i que voltaven per la Catalunya Nord o per Andorra mateix. D'aquells anys venia la seva relació, entre d'altres, amb els poetes Melcior Font, secretari de Ventura Gassol, i Joan Alavedra, amb l'escultor Josep Viladomat, amb Andreu Claret i amb el mateix Pau Casals, refugiat a Prada de Conflent.

Aquestes inquietuds seves el van dur a col·laborar en la reorganització de l'antic Sindicat d'Iniciativa de Turisme de les Valls d'Andorra, entitat de la qual en fou elegit president el 1951. Precisament, en aquesta seva condició, el 1954 va invitar Rafael Benet a donar una conferència a Andorra, on aquest va plantejar la possibilitat que fos el pintor Joan Llobet l'autor del retaule de Sant Joan de Caselles. Tot i que Benet ja afirmava el 1933 que "l'alt Pirineu sempre m'ha fet una certa basarda, un cert respecte i al mateix temps, una certa mandra de conèixer-lo",[1] tanmateix la seva inquietud l'havia dut a interessar-se prèviament pel patrimoni cultural andorrà, com evidencia la comunicació que va presentar a la

Rafael Benet. *La vall del Valira a Andorra la Vella*. Oli sobre fusta. 1955. (cat. núm. 55.0.03). Fundació Apel·les Fenosa. El Vendrell.

Societat Catalana d'Estudis Històrics sobre l'autor de l'esmentat retaule de Sant Joan de Caselles i del de Sant Miquel de Prats, ambdues esglésies a la parròquia de Canillo.

Des d'aleshores, les complicitats entre ells dos s'enfortiren progressivament. Fruit d'aquesta amistat, a primers de juliol de 1955, Narcís Casal va presentar Rafael Benet a Francesc X. Sanmartí, secretari del I Curs Internacional d'Extensió Cultural Superior que s'estava organitzant a Andorra per a aquell mateix estiu.[2] L'encontre no pogué ser més positiu, ja que Benet fou invitat a donar una conferència en el marc d'aquell I Curs sobre "Algunes pintures d'Andorra", i ho tornà a fer en els següents cursos celebrats els anys 1956 i 1957 amb els títols de

1 BENET, Rafael: "Descobriment dels Pirineus. I", *La Veu de Catalunya*, 10/06/1933, p. 6 (article reproduït a *Cròniques d'art a La Veu de Catalunya*, Barcelona, 2006, Fundació Rafael Benet, p. 247).

2 Targeta de presentació de Narcís Casal conservada a l'Arxiu de la família Benet.

"La pintura pre-romànica andorrana" i "Els últims descobriments pictòrics a les Valls", respectivament.

Conseqüència d'aquestes seves primeres intervencions a Andorra, va anar prenent força la idea que era urgent preservar el patrimoni artístic del Principat. En aquesta línia, cal destacar l'encàrrec que ja el 1955 el Consell de les Valls va fer conjuntament a Rafael Benet i a Manuel Humbert de restaurar i consolidar els frescos que hi havia a la sala de la Casa de la Vall que servia de seu al Sindicat d'Iniciativa i que, abans, durant una bona colla d'anys, havia allotjat una escola primària.[3]

La humitat dels murs on estaven situats aquests frescos, però, obligaren a Benet i Humbert, davant la impossibilitat per raons pressupostàries d'impermeabilitzar aquestes parets, a haver de traslladar les pintures a una altra estança, la sala gran, aleshores totalment emblanquinada i que, en paraules de Benet "tenia l'aspecte d'una caserna espanyola de carrabiners". Tot i que una intervenció més agressiva, refent els frescos i "fent-los més rics hauria fet més popular la nostra labor", Benet i Humbert cregueren que el seu "deure era el de la fidelitat fins allà on fos possible als originals, respectant, sobretot llur caràcter".[4]

L'inventari dels béns artístics andorrans

Dins d'aquesta política d'intentar preservar el patrimoni artístic del país, cal també fer esment de l'encàrrec que, amb el recolzament d'alguns andorrans, entre ells Narcís Casal,[5] es va fer a Rafael Benet per inventariar els béns artístics que es trobaven a Andorra.[6] Així ho reconeixia Benet mateix el 1956: "El Molt Il·lustre Consell General de les Valls m'encarregà l'inventari dels béns artístic del país. La tasca, que s'ha alleugerit notablement amb la col·laboració de l'amic Manuel Humbert, ha resultat profitosa".[7] Efectivament, entre els mesos de juliol i novembre de 1955, ambdós artistes van recórrer el país amb la intenció de

3 GUASCH, Joaquim: "Excursió de Puigcerdà a la Seu d'Urgell i Valls d'Andorra", *L'Excursionista, Butlletí Mensual de l'Associació Catalanista d'Excursions científiques*, núm. 74, 31/12/1884, p. 382. – Comte de CARLET: "Andorra", *D'Ací iD'Allà*, vol. III, núm. 1, gener de 1919, p. 51.

4 Informe emès per Rafael Benet el 23/02/1965, arran dels esdeveniments posteriors que més endavant comentarem.

5 Així es fa constar en el capítol d'agraïments de l'assaig de catalogació redactat per Benet i Humbert: "Al senyor Narcís Casal i Vall, President del Sindicat d'Iniciativa, que'ns guià i acompanyà en varis indrets del país; que ens donà una idea general del mateix i ens posà a la nostra disposició els llibres de la seva biblioteca referents a Andorra".

6 J[ordi]B[enet]A[urell]]: "Turismo y Cultura en Andorra", *Revista*, 19-25/01/1956, p. 10. – BENET, Rafael: "Restauración del retablo de San Juan de Caselles", *Diario de Barcelona*, 12/10/1963, p. 29.

7 BENET, Rafael: "Algunes pintures gòtiques andorranes", *Andorra*, 1956, p. 26. Vegeu, també, PLANA SALA, Javier: "El patrimonio artístico de los Valles", *La Vanguardia Española*, 09/12/1955, p. 5.

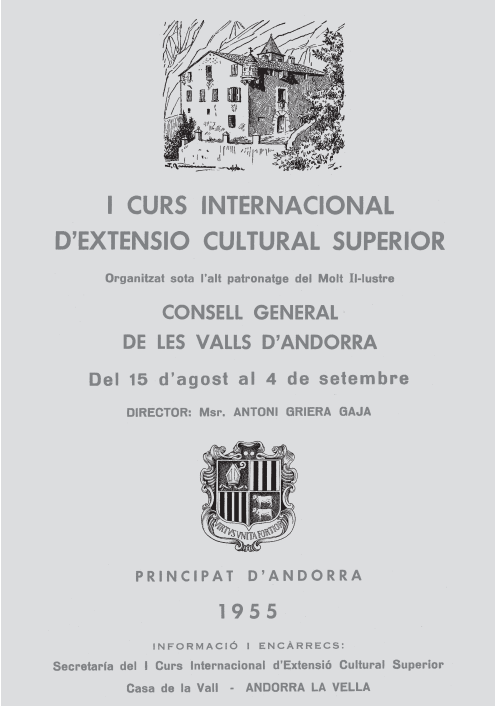

Cartell anunciador del I Curs Internacional d'Extensió Cultural Superior celebrat a Andorra la Vella el 1955, on Rafael Benet donà una conferència sobre el tema "Algunes pintures d'Andorra".

procedir a la catalogació dels monuments i altres béns artístics d'Andorra. Prèviament, Humbert havia tingut cura d'aconseguir al Museu d'Art de Catalunya vint-i-una reproduccions fotogràfiques de diverses pintures andorranes, romàniques i gòtiques, que es conservaven allí, se suposa per tal d'ajudar a il·lustrar aquest inventari.[8]

El resultat d'aquest treball de camp fou la redacció d'un primer assaig que pretenia catalogar i alhora valorar el patrimoni artístic de les Valls. Va ser el primer intent seriós i sistemàtic dut a terme a Andorra. Per això va anar prenent força, poc temps després, la necessitat de fer-ne una publicació. Gràcies a la correspondència que mantingueren Benet i Casal podem saber que va ser Rafael Benet mateix qui s'encarregà de demanar pressupostos a Seix i Barral de Barcelona i a Joan Morral de Terrassa per tal de fer-ne un tiratge de 1.000 exemplars, en dues versions, una en català i l'altra en francès, pressupostos que presentà a la

8 Factura de data 10 de març de 1955 emesa pels Museus d'Art a nom de Manuel Humbert, que conservava Narcís Casal en el seu arxiu.

9 Instància adreçada per Rafael Benet al President de la Comissió de Cultura del Consell General de les Valls d'Andorra.

Rafael Benet. *La Casa de la Vall amb neu*. Oli sobre tàblex. 1955. (cat. núm. 55.0.01). Una de les primeres obres que Benet va pintar a Andorra des de l'Hotel Mirador, on s'hostatjava aleshores.

Comissió de Cultura del Consell de les Valls, bo i indicant que als costos del tiratge pròpiament dit s'hi havien d'afegir les despeses de revisió del text a càrrec de l'arquitecte i arqueòleg Lluís Bonet al qual, tot i que havia ofert la seva col·laboració graciosament, caldria pagar-li les despeses de desplaçament. "Jo –escrivia Benet– acompanyaré al Sr. Bonet des de Barcelona conjuntament amb un delineant i un fotògraf, amb els quals ens desplaçarem per tots els indret d'Andorra [...] No cal dir que en una publicació de caràcter científic com es el meu Inventari el figurar-hi el nom de l'arqueòleg Lluis Bonet com a revisor del meu text, aquest adquirirà la garantia acadèmica que les publicacions d'aquesta mena requereixen. Hem de fer dons a Andorra les coses ben fetes com arreu d'Europa.[9]

Com que el Consell General va declinar fer-se càrrec d'aquesta edició, Benet proposà el 27 de juny de 1961 a la Comissió de Cultura que se li cedissin a ell i al seu amic, Narcís Casal, els drets d'edició, ja que Casal, junt amb els seus germans, havia creat el 1956 una editorial pròpia, l'Editorial Casal i Vall, que estava disposada a fer-se càrrec dels costos. En aquesta línia, Benet s'adreçà ja el 4

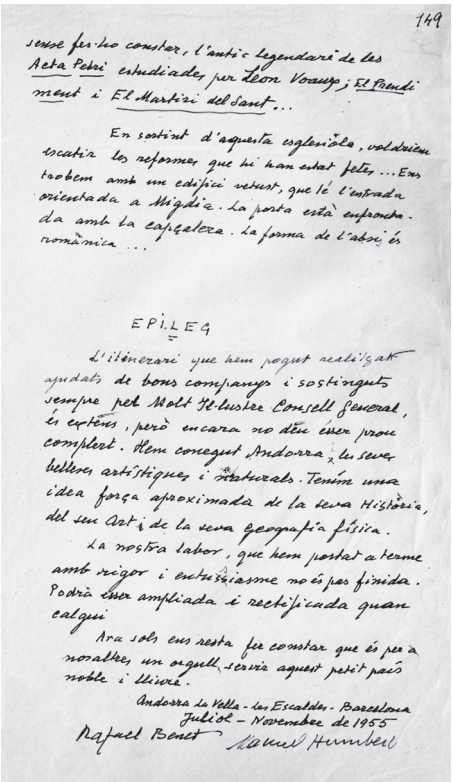

149

sense fer-ho constar, l'antic legendari de les Aeta Petri estudiades per Léon Vosaye; El Pendiment i El Martiri del Sant...

En sortint d'aquesta esglesiola, voldriem escatir les reformes que hi han estat fetes... Ens trobem amb un edifici vetust, que té l'entrada orientada a Migdia. La porta està emmarcada amb la capçalera. La forma de l'absis és romànica...

EPÍLEG

L'itinerari que hem poguut realitzat ajudats de bons companys i sostingut sempre pel Molt Il·lustre Consell General, és extens, però encara no dóu èsser prou complert. Hem conegut Andorra i les seves bellesses artístiques i naturals. Tenim una idea força aproximada de la seva Història, del seu Art i de la seva Geografia física.

La nostra labor, que hem posat a terme amb rigor i entusiasme no és pas finida. Podria èsser ampliada i rectificada quan calgui.

Ara sols ens resta fer constar que és per a nosaltres un orgull servir aquest petit país noble i lliure.

Andorra la Vella - les Escaldes - Barcelona
Juliol - Novembre de 1955

Rafael Benet Manuel Humbert

Pàgina 149 –la darrera– de l'esmentada Memòria i Inventari manuscrita per Rafael Benet, on apareix, a més de la seva signatura, la de Manuel Humbert.

de juliol següent al síndic Julià Reig demanant-li formalment que "es concedissin al qui subscriu, autor de tal inventari i al Senyor Narcís Casal editor, els drets de l'edició, [...] per la qual cosa el sota signant demana [...] siguin donades les ordres oportunes, per tal de donar validesa al acord, comunicant-les al que subscriu i així mateix al Senyor Narcís Casal, a qui tindran a més la bondat de fer a mans una de les còpies de l'original de l'Inventari". Una setmana després, Julià Reig comunicava a Rafael Benet i a Narcís Casal que "per part del M. I. Consell General no hi ha cap inconvenient en que sigui editat per l'Editorial Casal i Vall, d'Andorra, l'*Inventari i Memòria dels Monuments i Béns artístics de les Valls d'Andorra*, efectuat per vostè." I afegia: "Com sigui que les despeses de confecció del dit Inventari varen ser satisfetes pel M. I. Consell General, aquest posa com a condició, per a autoritzar l'edició, que li siguin reservats cent exemplars."

Tanmateix, Benet considerà aquesta reserva d'exemplars "molt onerosa" i per això, en la carta que va adreçar a Narcís Casal el 14 de juliol següent, li proposava reservar-ne per al Consell 25 exemplars de la primera edició en català, 25 més de l'edició en francès, 25 si es fes una edició en castellà i, si més endavant,

es reedités en català, la resta del 25 demanats. I afegia: "Si el M. I. Consell es negués a oferir-nos les condicions que reclama amb una major flexibilitat –la qual cosa no creiem succeeixi– l'Inventari no podria ésser publicat i no és fàcil que es publiqués mai a no ser que el M. I. Consell corrés integrament amb les despeses de l'edició, a la qual cosa no es mostrà propici darrerament".

Benet estava llavors molt interessat en què aquest inventari s'acabés publicant. Així ho declarava en una entrevista radiofònica que li va fer Lina Font el 22 de juliol següent a Ràdio Barcelona: "*Inventario que exige una pronta publicación, por ser de sumo interés documental*".[10]

Per aquesta raó i, després d'haver-se posat d'acord amb Narcís Casal, Rafael Benet tornà el 16 d'agost a escriure al síndic Julià Reig i li demanà "que la condició de cent exemplars no em serà exigida d'un sol cop, dons en aquest cas temo que, de moment al menys, aquesta condició impossibilitaria la publicació de l'Inventari, la qual cosa frustraria no solament els evidents desigs del Molt Il·lustre Consell –els quals agraeixo– sinó la meva il·lusió de veure'l publicat [...] Per altra banda, per la meva part, crec que haig de tenir en compte en no afeixugar a l'Editorial Casal i Vall amb pèrdues majors que podrien esperar-se d'una edició del llibre feta sense una precaució assenyada. La susdita editorial es mostra ben disposada a capitalitzar aquesta edició sense pensar en els guanys, per amor a Andorra i, també una mica, per amistat amb l'autor".

Finalment, el 30 d'octubre de 1961 el Consell General, previ informe de la Junta de Cultura, va acordar "autoritzar l'edició de l'Inventari elaborat pel Sr. R. Benet amb la condició de reservar-ne 30 exemplars pel Consell", acord que va ser comunicat formalment pel síndic Julià Reig a Rafael Benet el 10 de gener següent.

Tanmateix, no va ser fins el 1965, deu anys després d'haver-se redactat, que el manuscrit d'aquest inventari no va arribar a mans de Narcís Casal. Li va lliurar directament Rafael Benet conscient, però, que el temps no havia passat endebades. Per això, li comentava en la carta que acompanyava el manuscrit:

> Aquest Inventari es titularà: *Catàleg Monumental d'Andorra.*
> El Prefaci s'ha de posar al dia.
> S'ha de fer una revisió de les coses inventariades, així com una ampliació.
> Posar al dia el text.
> Manquen alguns plànols, que s'hauran de fer. També algunes fotografies.
> L'ordre del Catàleg, s'ha de canviar en part [...]
> Per a fer aquesta revisió, caldrà cotxe que m'acompanyi; així com un operari per pendre mides. Caldrà comptar els meus viatges i estada de tres dies a Andorra [...]

10 Una transcripció mecanogràfica d'aquesta entrevista radiofònica obrava en poder de Narcís Casal.

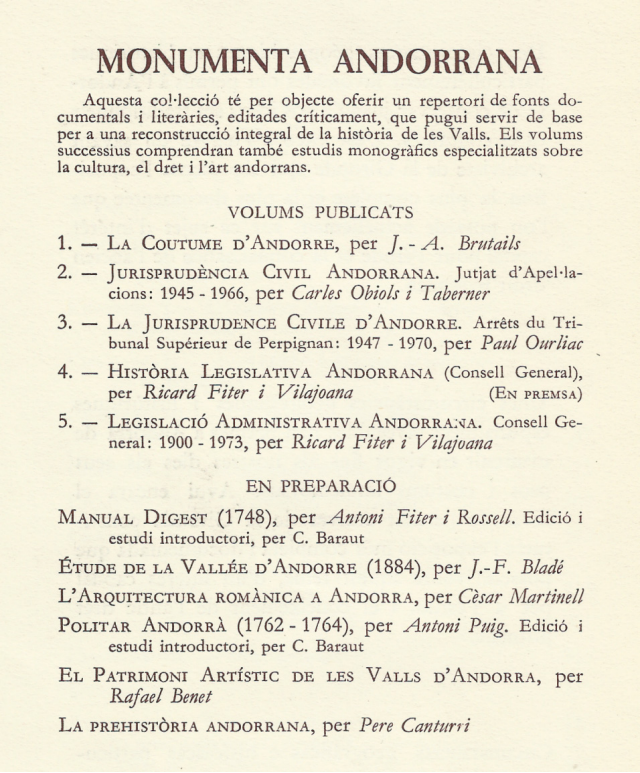

MONUMENTA ANDORRANA

Aquesta col·lecció té per objecte oferir un repertori de fonts documentals i literàries, editades críticament, que pugui servir de base per a una reconstrucció integral de la història de les Valls. Els volums successius comprendran també estudis monogràfics especialitzats sobre la cultura, el dret i l'art andorrans.

VOLUMS PUBLICATS

1. — La Coutume d'Andorre, per *J. - A. Brutails*
2. — Jurisprudència Civil Andorrana. Jutjat d'Apel·lacions: 1945 - 1966, per *Carles Obiols i Taberner*
3. — La Jurisprudence Civile d'Andorre. Arrêts du Tribunal Supérieur de Perpignan: 1947 - 1970, per *Paul Ourliac*
4. — Història Legislativa Andorrana (Consell General), per *Ricard Fiter i Vilajoana* (En premsa)
5. — Legislació Administrativa Andorrana. Consell General: 1900 - 1973, per *Ricard Fiter i Vilajoana*

EN PREPARACIÓ

Manual Digest (1748), per *Antoni Fiter i Rossell*. Edició i estudi introductori, per C. Baraut

Étude de la Vallée d'Andorre (1884), per *J.-F. Bladé*

L'Arquitectura romànica a Andorra, per *Cèsar Martinell*

Politar Andorrà (1762 - 1764), per *Antoni Puig*. Edició i estudi introductori, per C. Baraut

El Patrimoni Artístic de les Valls d'Andorra, per *Rafael Benet*

La prehistòria andorrana, per *Pere Canturri*

Fulletó publicitari de la col·lecció *Monumenta Andorrana*, editada per Editorial Casal i Vall, e n què, entre d'altres obres, s'anunciava *El Patrimoni Artístic de les Valls d'Andorra* de Rafael Benet.

L'inventari en qüestió, si bé figura datat el 1955, es troba enriquit amb anotacions posteriors manuscrites pel mateix Rafael Benet. El text, que ocupa 149 pàgines escrites a mà, s'inicia amb un pròleg on, a més d'incloure el formal capítol d'agraïments, es justifica la raó per la qual s'ha realitzat: "Ha arribat per a Andorra –en aquesta hora crucial de la seva existència, per a totes les persones sensibles desitjada i a l'ensems temuda– el moment de posar en valor i pública estima el seu patrimoni artístic com han fet tots els pobles moderns". Tot seguit, s'entra a catalogar, per parròquies, les esglésies i altres béns artístics, bo i fent una descripció de cadascun d'ells, acompanyats, en molts casos, de fotografies, d'un estudi crític de les obres en qüestió i de les corresponents cites bibliogràfiques, si és el cas. A mode d'epíleg, es comenta que "L'itinerari que hem pogut realitzar [...] és extens, però encara no deu ésser prou complert [...] La nostra labor, que hem portat a terme amb rigor i entusiasme no és pas finida. Podrà esser ampliada i rectificada quan calgui".

D'altra banda, cal consignar que aquest manuscrit figura signat, al final, per Rafael Benet i Manuel Humbert, com es pot apreciar en la darrera pàgina d'aquest

inventari que es reprodueix, la qual cosa fa qüestionar quina va ser la participació d'Humbert en la seva confecció. Es va limitar a col·laborar amb Benet, com aquest indicava en el seu article de 1956, ja citat, de la revista *Andorra*? Va tenir-hi un major protagonisme? Les fonts documentals poden semblar, en aquest punt, contradictòries. Per un costat, és obvi que l'inventari figura signat per ambdós artistes, i en la redacció del text s'usa la primera persona del plural, el que pot donar a entendre que el text va ser obra de més d'un autor, tot i que aquest és un recurs estilístic sovint emprat per molts autors, també per Benet en textos exclusius seus. D'altra banda, però, és del tot evident el protagonisme en solitari de Benet en les gestions comentades per a la possible publicació de l'inventari, obra de la qual manifesta reiteradament ser-ne l'autor. Cal tenir present, també, el pes específic que tenia, ja llavors, la seva obra artigràfica.

Lluís Boada, en el seu esplèndid article "El temps de Benet i Humbert" publicat en aquests mateixos *Quaderns Rafael Benet*, defensa que "tots dos van treballar intensament i en condicions d'igualtat en la restauració del patrimoni andorrà. De fet, els encàrrecs del Consell de les Valls, tant el de 1955 per restaurar i consolidar els frescos de la Casa de la Vall com el de 1963 per restaurar el retaule de Sant Joan de Caselles van ser fets a Benet i a Humbert conjuntament, sense especificacions funcionals ni jerarquies."[11] Va passar el mateix pel que fa a la confecció d'aquest inventari? Carles Gonzàlez i Ferran Romero així ho afirmen: "En la mateixa dècada dels cinquanta, Rafael Benet (1889-1979) va descobrir la bellesa del paisatge andorrà quan se li encarregà, juntament amb Manuel Humbert (1890-1965 –*sic*–), l'inventari i conservació del patrimoni artístic de les Valls".[12] Tanmateix, he repassat les actes del Consell d'aquells anys i, en cap lloc, consta que l'encàrrec de l'inventari es fes així. Per contra, l'acord del Consell del 30 d'octubre de 1961 resulta prou explícit en aquest sentit: "autoritzar l'edició de l'Inventari elaborat pel Sr. R. Benet". Penso, doncs, que cal distingir entre la restauració de les pintures de Casa de la Vall, on la intervenció paritària d'ambdós artistes resulta prou acreditada, de la confecció de l'inventari al·ludit, que va ser encarregat a l'artígraf Rafael Benet i que aquest va acabar realitzant amb l'ajut del seu bon amic Manuel Humbert.

Sigui com sigui, el cert és que per circumstàncies diverses, malauradament, aquest inventari no va arribar a publicar-se mai, tot i que, dins "L'obra críticohistòrica i literària" benetiana que figurava en el catàleg de l'exposició homenatge del Grup Nonell, l'any 1969, s'anunciava en preparació, entre d'altres obres seves, un "*Inventari dels bens arqueològics i artístics d'Andorra*. Monumenta

11 BOADA, Lluís: "El temps de Benet i Humbert", *Quaderns Rafael Benet*, núm. 10, juny de 2003, p. 18.

12 GONZÀLEZ i LÓPEZ, Carles / ROMERO i SIMÓ, Ferran: "Andorra vista pels pintors catalans", dins *El col·leccionisme a Andorra*, Andorra, [2001], Grup Banc Agrícol Banca Reig, p. 33.

Andorrana. Casal i Vall. Andorra la Vella". També, per la seva banda, l'Editorial Casal i Vall publicitava l'edició d'aquest catàleg dins la seva col·lecció *Monumenta Andorrana*, col·lecció que tenia per objecte oferir un repertori de fonts documentals i literàries, editades críticament, per a una reconstrucció integral de la història de les Valls. Dins els volums successius anunciats que "comprendran també estudis monogràfics especialitzats sobre la cultura, el dret i l'art andorrans" s'esmentaven en preparació i, entre d'altres, *L'Arquitectura romànica a Andorra*, per Cèsar Martinell, i *El Patrimoni Artístic de les Valls d'Andorra*, a càrrec de Rafael Benet. Dissortadament, cap d'aquests dos volums arribà a veure la llum.

Tot i que, en bona lògica, la recent historiografia sobre els béns artístics d'Andorra ha pogut superar en bona part aquest manuscrit benetià –no hem d'oblidar que va ser realitzat fa més de cinquanta anys–, en un proper *Quadern* es farà una anàlisi del seu contingut per conèixer, si més no, les opinions críticohistòriques que Benet féu sobre molts d'aquests béns, estudi que per raons d'espai no ha estat possible encabir en el present text.

L'intent frustrat de repatriació de les pintures murals de Santa Coloma

A les eleccions del desembre de 1963, Narcís Casal va ser elegit Conseller General i el mes següent Conseller Delegat del Departament de Qüestions Socials, el que en la pràctica li va suposar presidir el departament encarregat de la cultura a Andorra. Benet no amagà la seva alegria pel fet que el seu amic passés a tenir aquestes responsabilitats culturals, la qual cosa estava segur que facilitaria la seva tasca en el país. Per carta del 31 de gener de 1964, Rafael Benet li deia:

> No cal dir l'alegria que m'ha produït la vostra elecció de Conseller, no solament pel triomf merescut d'un amic, sinó pel que el Consell de les Valls guanyarà amb la vostra intervenció. No cal dir la confiança que tinc posada en vos en tots sentits, car –no cal pas fer compliments– el nivell cultural vostre, és, gràcies a Déu, molt superior a la majoria dels "homes d'Andorra".

Tot seguit, passava a parlar-li de la recuperació de part de les pintures murals de l'església de Santa Coloma d'Andorra, realitzades al segle XII per l'anomenat mestre de Santa Coloma. Aquests frescos romànics que a final dels anys vint o començament dels trenta del segle passat van ser arrencats per Arturo Cividini amb la tècnica de l'*strappo*, foren adquirits, segons que comenta Meritxell Mateu en el seu documentadíssim article sobre el tema,[13] per l'antiquari Josep Bardolet i Soler a inici de 1933, el qual els traslladà a Barcelona aquell mateix any. Després, van ser venuts de manera fragmentària, els que representaven *Sant Silvestre* i *Sant Gregori* als germans Brummer de Nova York, i la resta al baró belga Jean

Fragment inferior de la *Maiestas Domini* de Santa Coloma, fotografiat a la seu de l'Institut Amatller d'Art Hispànic, a Barcelona, pels volts de 1933. A terra, es pot observar el fragment superior del mateix fresc (Foto Arxiu Mas. Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic).

Germain Léon Cassel. Tots els que pertanyien a aquest darrer, però, van ser confiscats a partir del 18 de març de 1942, conseqüència de les lleis d'arianització dels nazis, i l'any 1944, molt probablement en el marc de l'operació *Aktion Berta*, es traslladaren a les mines de sal d'Alt-Ausee (Àustria) per formar part del projecte nazi de la col·lecció Linz. Acabada la Segona Guerra Mundial, per ordre del general Eisenhower van ser traslladats per tropes nord-americanes al *Central Collecting Point* de Munic, a l'espera de poder-los tornar al seu propietari. Tanmateix, ni el baró Cassel ni, a la seva mort el 1952, els seus hereus van aconseguir la restitució plena d'aquests frescos, malgrat les seves lògiques i reiterades reclamacions. Per això, encara romanien a Munic el 1964, l'any en què Rafael Benet escrivia la comentada carta a Narcís Casal, on li deia sobre el particular:

> M'agradaria molt veure-us per a concretar amb el Dr. Guillem Tiemann, que és l'advocat alemany que està assabentat de la qüestió de les pintures murals de Santa Coloma i del seu possible retorn al seu lloc. Com que vos vareu dir-me que us interessava que aquesta qüestió la portéssim

13 MATEU PI, Meritxell: "Els viatges dels frescos de Santa Coloma", dins *Magister Sancta Columba. La pintura romànica del Mestre de Santa Coloma i la seva època*, catàleg de la mostra celebrada a Andorra la Vella, Viena edicions, 2003, p. 131-154.

plegats, no cal dir que essent ara el moment en el qual vos heu assolit el tracte de Molt Il·lustre Senyor, serà el de major eficiència per la vostra intervenció, en aquest gran negoci espiritual per a Andorra. Únicament tinc por de que havent passat tants anys des de que el Senyor Ainaud escriví al Consell, sense rebre contesta, haigim perdut les possibilitats d'aquesta importantíssima oportunitat de recuperació.

El paràgraf anterior, si més no, evidencia que ja el 1964 Benet i Casal intentaven que aquests frescos tornessin a Andorra. També se'n pot deduir que les gestions dutes a terme el 1957 i 1958 prop del Consolat General d'Alemanya a Barcelona per part de Joan Ainaud de Lasarte, llavors director del Museu d'Art de Catalunya,[14] havien estat realitzades, al menys inicialment, amb aquesta finalitat; és a dir, per a que els frescos poguessin tornar al Principat, ja que, segons que comentava Benet, Ainaud ho havia proposat al Consell General, però aquest ni tan sols li havia contestat res.

Ignoro quin paper tenia en tot aquest afer el Dr. Tiemann.[15] El cert és que, segons continuava explicant Rafael Benet a Narcís Casal en aquesta carta, feia poc que havia estat a casa seva, al carrer Muntaner de Barcelona, perquè veia possibilitats de poder recuperar aquest frescos per a Andorra: "[...] creu [Tiemann] que encara hi som a temps. Ell desitja –li deia Benet a Casal– posar-se d'acord amb alguna autoritat, amb algun Conseller, per portar oficialment endavant les *demarches* [...] Espero, doncs, la vostra prompta visita per a posar fill a l'agulla en aquesta qüestió."

No es pot deixar de contextualitzar aquestes gestions –les d'Ainaud i les de Tiemann– de la situació jurídica en què llavors es trobaven els frescos de Santa Coloma confiscats en el seu dia al baró Cassel. Des de 1957 estava en vigor la llei federal alemanya anomenada de restitució (*Bundesrückerstatungsgesetz*), en virtut de la qual l'Estat alemany s'obligava a abonar una indemnització global, o a preu fix, als jueus que havien estat espoliats pels nazis. A la pràctica, aquesta llei va esvair "la majoria de les aspiracions de retorn de les obres d'art al país i al propietari d'origen [...] ja que el pragmatisme de la indemnització a preu fix convidava a una visió global de les restitucions deixant de banda els casos particulars".[16] Per causa d'aquesta norma, els frescos de Santa Coloma restaren des del primer de gener de 1963 a Munic, sota custòdia de l'Oficina Regional del Ministeri alemany de Finances (*Oberfinanzdirektion München*),

14 *Ibidem*, p. 149.

15 L'advocat Tiemann, originari d'Alemanya, estava llavors molt vinculat al Consolat General d'Alemanya a Barcelona. Per raó d'aquesta vinculació era el vicepresident del patronat de la Biblioteca Alemanya, que als anys seixanta es convertiria en el Goethe-Institut. Morí a Barcelona el 17 de gener de 1995.

16 *Ibidem*, p. 149.

fins el mes d'octubre de 1966, en què van ser cedits en qualitat de préstec (*Dauerleighabe*) a la col·lecció d'escultures de la Fundació Prussiana per al Patrimoni Cultural (*Stiftung Preußischer Kulturbesitz*). Tanmateix, no van ser traslladats als Museus Estatals de Berlin (*Staatliche Museen zu Berlin*) fins el 9 de gener de 1969.[17]

En tot cas, les gestions de l'advocat Tiemann –si és que n'hi van haver– és obvi que no van assolir l'èxit pretès. Tret d'algunes sortides esporàdiques, per raó de mostrar-les en exposicions temporals ("*Christus und Maria. Menschensohn und Gottesmutter*" Dahler 1980, i "Andorra medieval" Andorra la Vella 1989), o perser restaurades (Oztbury 2000), aquestes pintures no es van moure de Berlin. L'any 2003 van ser exhibides al *Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst* de la capital alemanya, i uns mesos després a la Sala d'Exposicions del Govern, a Andorra la Vella. No va ser, però, fins el 12 febrer de 2007, uns quants anys després de la conferència de Washington (1998) sobre els béns de l'era de l'holocaust i del compromís adquirit l'any següent per l'Estat alemany de restitució dels béns espoliats, quan finalment se signà a Berlin l'acord entre d'advocat Walker Flanary, en representació de tots els hereus del baró Cassel, la Fundació Prussiana per al Patrimoni Cultural (que n'havia assumit la restauració) i els governs d'Alemanya i d'Andorra, per mitjà del qual l'Estat alemany va reconèixer la procedència de la restitució dels frescos als hereus del seu antic propietari, els quals en aquell mateix acte els van transmetre, a canvi de prop de 4.500.000 d'euros (incloent-hi les despeses de restauració), al Govern d'Andorra.[18]

Sant Joan de Caselles

En assumir Narcís Casal la presidència de la Comissió de Cultura del Consell General de les Valls, esdevingué oficialment l'interlocutor de Rafael Benet en les tasques que, amb la col·laboració de Manuel Humbert, li havien estat encarregades el 1963 per restaurar el conjunt de Sant Joan de Caselles, a Canillo, i de les quals

17 PÉNOT, Sabine: "*Die romanischen Wandmalereien aus Santa Coloma d'Andorra*", dins *Andorra Romànica*, catàleg de la mostra celebrada al *Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst* de Berlin, *Staatliche Museen zu Berlin*, 2003, p. 58 i 59. Agraeixo a Montserrat Pagès, conservadora del MNAC, i a Anke Wunderwald, doctora en història de l'art, les informacions que m'ha facilitat sobre aquest tema. Wunderwald va presentar la seva tesina de llicenciatura – fins ara inèdita– a la *Technischen Universität Berlin* l'any 1996 justament sobre aquests frescos, amb el títol *Die Wandmalerei der Kirche Sta. Coloma in Andorra*.

18 MARTÍ i TORRES, Cristina: "Recuperació del patrimoni cultural 'versus' les obres d'art", dins *Andorra, un profund i llarg viatge*, catàleg de la mostra celebrada a Andorra, Govern d'Andorra, 2009, p. 688. – Vegeu també, GUERRERO, Joan Antoni, "Andorra recupera el seu romànic alemany", *Avui*, 13/02/2007, p. 39. I del mateix autor els articles publicats sobre aquesta recuperació a *Diari d'Andorra*, 13/02/2007, p. 3, i a la revista *El Temps*, 02/01/1977, núm. 1.177, p. 71.

Sant Joan de Caselles. 1963. La *Majestat* romànica tot just col·locada al seu lloc, abans de la restauració de les pintures que l'envoltaven.

ja se'n va fer esment en dos articles publicats en aquests mateixos *Quaderns Rafael Benet*.[19]

En el publicat per Alícia Suàrez el 2009 es transcriu íntegrament l'*Informe sobre l'excavació i restauració de l'interior de Sant Joan de Caselles*, que havia estat redactat per Benet el 14 d'octubre de 1963. Si bé amb anterioritat s'havien fet transcripcions parcials d'alguns fragments,[20] en el seu conjunt, aquest informe fins aleshores havia restat inèdit. En ell, Benet hi posava de relleu la importància de la troballa de la *Majestat* romànica en estuc policromat –que trobà enterrada sota l'ara de l'altar– i del mural pictòric –sota capes de calç i altres pintures– que envoltava en origen la *Majestat*.[21] Després de considerar aquesta imatge "digna

19 BERENGUER, Jacint: "Rafael Benet a Andorra", *Quaderns Rafael Benet*, núm. 2, juny de 1999, p. 6-8. – SUÀREZ, Alícia: "Un document inèdit sobre Rafael Benet i el patrimoni artístic d'Andorra", *Quaderns Rafael Benet*, núm. 22, juny de 2009, p. 3-7

20 LÓPEZ MONTANYA, Lourdes: "La conservació del patrimoni pictòric d'època romànica a Andorra", dins *Magister Sancta Columba. La pintura romànica del Mestre de Santa Coloma i la seva època*, catàleg de la mostra celebrada a Andorra la Vella, Viena edicions, 2003, p. 109 i 119.

21 Dissortadament, el protagonisme de Benet en aquesta descoberta, a voltes, no ha estat remarcat com cal.

dels *magistri comentari* de tradició antiquíssima", la descoberta li donava peu a donar una autèntica lliçó d'història de l'art, bo i relacionant-la amb altres pintures de la mateixa temàtica. No oblidem que, com ha subratllat Francesc Fontbona, el que escrivia Benet "volava molt pel damunt del nivell de coneixements i d'alçada crítica de la majoria dels seus interlocutors".[22] A més a més, Benet suggeria en aquest informe la necessitat de consolidar i restaurar el conjunt de l'interior de Sant Joan de Caselles.

Tres setmanes més tard, Benet n'elaborava un de nou sota el títol *Avant-goût de l'Informe de les excavacions i investigacions* sobre l'estat en què es trobaven aquestes obres el 2 de novembre següent, una còpia del qual conservava el meu oncle en el seu arxiu. Té un parell llarg de pàgines mecanografiades i figura signat i datat a mà pel mateix Rafael Benet. Entre d'altres qüestions, hi precisava:

> Fins a la data del 2 de novembre de 1963 són importants els resultats i conclusions [...] sobre el nivell primitiu de l'església que era enllosada. Sobre l'absis i els seus distints solatges. L'absis de planta semicircular és aparentment inconnex amb la nau també per l'interior. Caràcter romànic de la nau, malgrat certes reminiscències de solucions preromàniques i del material de terra de lligament de les pedres, si més no en la part baixa dels murs [...] Hem descobert també al costat de la porta del campanar un armari mural per al tresor litúrgic.
> Entre les troballes d'excavació és remarcable una petita moneda de coure francesa de finals del segle XIII principis del XIV (està classificada), dos fragments de vidre corresponents a dos recipients distints, una claueta, si més no de tradició gòtica, un tros de fusta amb incisions d'art de pastor, etc.

Com que, segons aquest informe, "l'excavació i investigació està actualment (2 de novembre) a la meitat en quant a la nau de l'església", Benet recomanava, per consell de Cèsar Martinell, investigar els murs de l'interior en la part de damunt el cor, el sòl de l'interior del campanar del corredor que l'unia amb la nau, i l'estrany gruix del mur de l'absis semicircular.

Per la seva banda, Cèsar Martinell en la seva Memòria datada el 13 de novembre de 1963 sobre "la labor de restauració i assessorament d'esglésies i construccions andorranes d'interès arqueològic [...] durant els anys 1962 i 1963 [realitzada] per l'arquitecte que sotasigna", fa menció de les obres de Sant Joan de Caselles: "era convenient evitar les goteres de la coberta en temps de neu i pluges i dignificar altres parts que estaven abandonades; de vigilar la defensa i

22 FONTBONA, Francesc: "La fama de Nonell", dins el catàleg de l'exposició *Nonell*, Barcelona, Museu d'Art Modern de Barcelona / Fundación Cultural Mapfre Vida, 2000, p. 37.

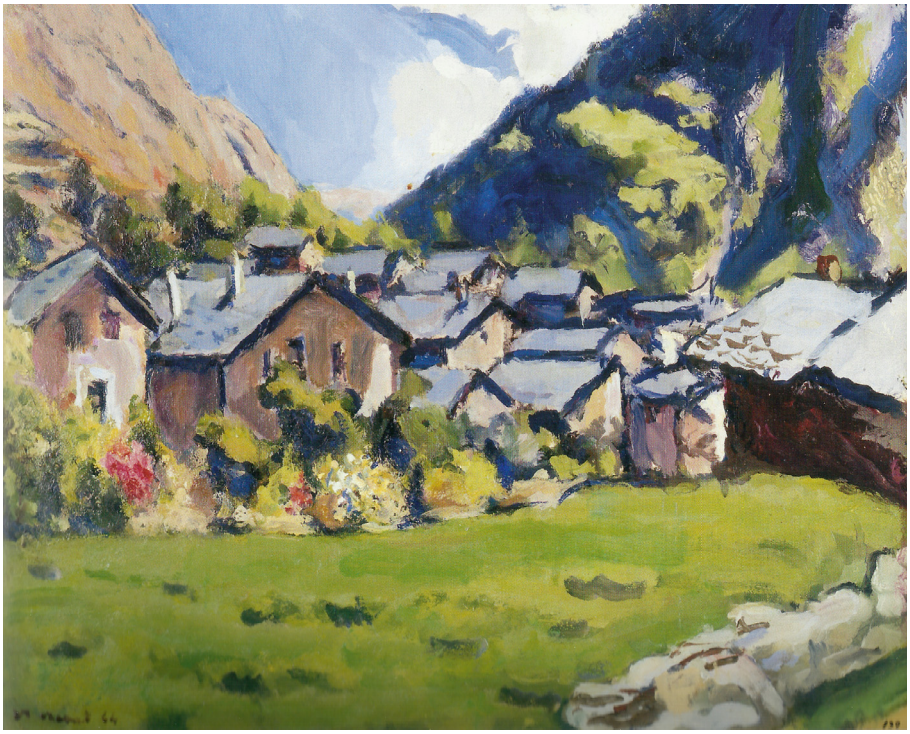

Rafael Benet. *Canillo*. Oli sobre tàblex. 1964. (cat. núm. 64.0.05). Museu de Valls. Obra pintada als anys en què Benet dirigia la restauració de Sant Joan de Caselles.

restauració de l'interessant retaule del segle XVI de la qual tasca n'ha tingut cura el Sr. Rafael Benet".

En aquest sentit, dins la documentació que conservava Narcís Casal, es trobaven tot un seguit de pressupostos, signats per Benet i Martinell, desglossats per a cadascuna de les actuacions apuntades. En tots ells, a més de les partides corresponents als operaris que havien d'intervenir, n'hi havia una referida a la *surveillance* in situ d'aquestes obres per part de Benet. Tasca de direcció que es fa ben palesa, també, en la carta que vuit mesos després, el 17 de juliol de 1964, va enviar a Narcís Casal i on li comentava que havia estat quatre dies a Canillo i que la seva presència havia estat molt necessària i fructífera. "He assolit –li comentava– activar el ritme de les obres que estaven molt encallades. He aconseguit, em sembla, fer sirgar al senyor Rossell de Sant Julià de Lòria, que encara no havia fet res, fent-li fer unes mostres dels tapajunts, que després de les meves advertències em sembla que quedaran bé. He aconseguit també movilitzar al forjador de Sant Julià per a que restauri la reixa de ferro forjat de l'altar. En part aquest ha començat la feina, però si no s'hi està a sobre pot ésser que les coses s'encallin. Sap ara el que ha de fer i crec que ho farà tal com li he dit. Convindria que tant

Interior de l'església de Sant Joan de Caselles. 1967. Narcís Casal mostrant al públic la *Majestat* romànica descoberta per Rafael Benet el 1963.

el senyor Rossell, com aquest forjador, el nom del qual no recordo, rebessin alguna telefonada vostre per a que no deixin la feina [...] Com que els operaris d'Andorra m'han fet tornar boig amb llur passivitat convé que els vetlleu, fent-los sirgar". Tot seguit, Benet hi afegia:

> Si tot funciona com cal a primers d'agost es podrà muntar el Retaule del Mestre de Canillo. Tant l'Humbert com Sabaté fill hauran de venir per a fer-hi els darrers retocs, al esser muntat. D'els Sabaté manquen alguns troços dels ors –picats i cisellats dels fons, de les aureoles i dels fresats de les vestidures, en els llocs reparats per l'Humbert– així com alguns troços de la talla, que ells volien deixar "massa vells" i que jo m'he tingut d'imposar perquè els fessin com l'obra requereix, és a dir mats però no "emmerdats", i perdoneu l'expressió. L'Humbert que ha fet una obra perfecta en quant a la restauració de les figures de les "històries", feina que jo vaig poguer vetllar constantment, ha errat en algunes de les excarnacions que l'emmarquen i les colors de la fornícula de l'imatge. Li exigiré que fassi aquestes coses adjacents amb la mateixa cura que portà el seu comés com a restaurador de les figures. Això li representarà dedicar-hi un parell de dies més.

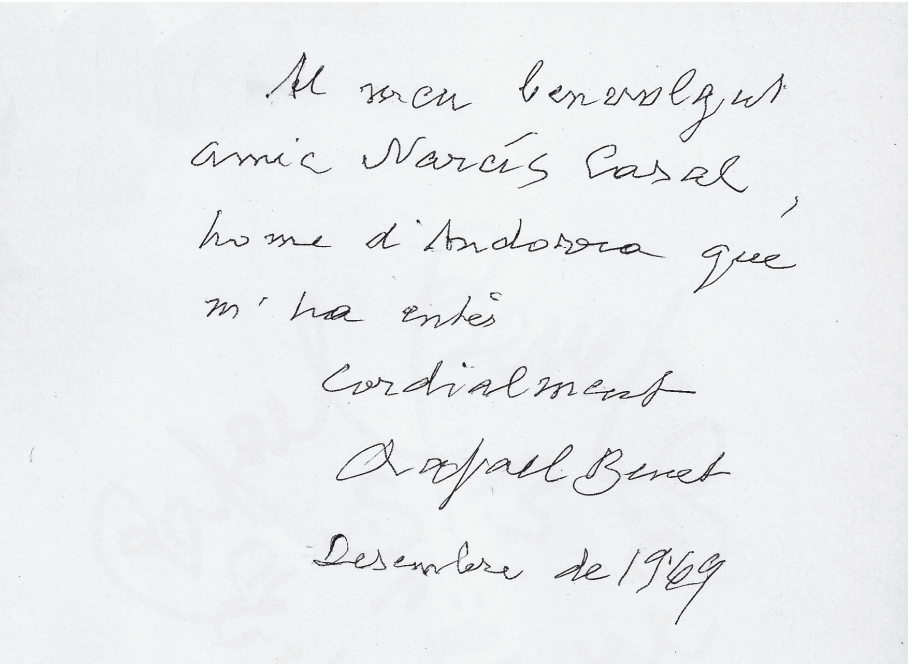
Al meu benvolgut
amic Narcís Casal,
home d'Andorra que
m'ha entès
Cordialment
Rafael Benet
Desembre de 1969

Dedicatòria de Rafael Benet a Narcís Casal i Vall en el catàleg de la mostra organitzada pel Grup Nonell. Desembre de 1969.

Rafael Benet feia menció també en aquesta carta del pergamí, en record de tot el que s'havia fet, que caldria col·locar sota l'ara de l'altar abans de muntar el retaule restaurat, el redactat del qual envià posteriorment a Casal i on Benet detallava amb precisió el paper que havien tingut tots els que havien participat en aquestes obres. En resum, deia que el dia 8 de setembre de 1963, el Consell General de les Valls havia acordat reparar el retaule de *Sant Joan*, labor que havia encomanat a Rafael Benet; que les obres de reparació de l'esmentat retaule i les excavacions i investigacions a l'església romànica de Sant Joan de Caselles s'havien iniciat el 13 de setembre de 1963. També hi deia que la restauració del mencionat retaule havia anat a cura de Rafael Benet i del seu equip format pel pintor Manuel Humbert, pels professors Bonaventura i Joaquim Sabaté i pel tallista de Sant Julià de Lòria Francesc Rossell; que de les excavacions i investigacions de l'interior de l'església també n'havia tingut cura Rafael Benet, amb la col·laboració dels operaris Pere Font de Prats i Frederic Ribera de Canillo; que de la reparació de la reixa de ferro forjat, que separa el presbiteri de la nau, se n'havia encarregat Indústries Farga d'Andorra la Vella; i que la restauració i reconstrucció dels tapajunts l'havia realitzat el predit Rossell.

Com que en aquesta lletra Benet advertia a Casal sobre la necessitat de procedir a la consolidació de les pintures de l'entorn de la *Majestat*, bo i seguint la seva recomanació, el Consell de les Valls acordà el 3 d'octubre de 1964 que Ramon Gudiol realitzés una inspecció d'aquestes pintures, tasca que finalment va ser encarregada a aquest restaurador per acord del 25 de maig de 1965, tot i que materialment va ser Andreu Asturiol, col·laborador llavors de Gudiol, qui dugué a terme aquesta intervenció, amb l'assessorament de Benet, com aquest comentava a Casal en la seva carta del 31 d'agost següent: "[...] l'excel·lent Asturiol, amb el qual hem portat a terme la perfecta neteja i restauració de les pintures romàniques del voltant de la *Majestat*. La meva intervenció artística, desitjada per Andreu Asturiol que no volgué que em mogués de Canillo mentres ell treballava, fou discreta però necessària i completament inspirada per mi en quant a la restauració de les parts desaparegudes. Iconogràficament la part del Sol, i, sobretot, la de la Lluna fou donada per mi, seguint models de la pintura romànica amb el tema de la Crucifixió. Convé que sapigueu que la meva presència a Canillo, completà artísticament la tècnica admirable del jove Asturiol. Amb ell sempre estiguérem d'acord".

Benet, home de ploma fàcil, continuava explicant-li a Narcís Casal, tot un seguit de consideracions tècniques:

> En quant al conjunt romànic [de Sant Joan de Caselles] crec que no és de finals del XII, sinó de principis d'aquell segle. Si jo vaig donar la data de finals del XII, fou seguint el criteri de Mossèn Trens –que ara també ha rectificat– de que les Majestats sense plecs, eren de la fi d'aquell segle o millor dit de la fi del romànic. Mossèn Trens ha rectificat el seu criteri, davant del conjunt romànic de Caselles i davant de la qualitat del relleu.
> Tant Ainaud com Mossèn Trens estan d'acord amb mi que el pintor de Caselles, no solament no te res a veure amb els altres pintors d'Andorra, sinó amb cap altre pintor romànic mural de les terres catalanes. Josep Gudiol [...] està empenyat en cercar semblances entre els pintors romànics damunt taula, generalment rústecs. Encara creu a cegues amb l'anomenat sistema morellià –Morelli era un investigador del segle passat, que a més del sistema analític de detalls (nassos, orelles, mans), tenia un instint crític de primer ordre–, quant hom sap que amb l'anomenat sistema científic (Focillon, el gran crític francès, discretament anomena *cientifisme* aquest joc, quan cau en mans *d'esperits absoluts*, i Friedländer, el gran crític de la pintura antiga, fa una crítica molt dura del sistema anomenat científic –ja una traducció castellana del seu llibre *Von Kunst und Kennerschaft = El Arte y sus secretos*, Editorial Juventud Barcelona, 1949), s'han recollit molts fracassos, des de els grans Berenson i Post. Sistema permanent auxiliar, però de cap manera essencial.

Finalment, Benet evidenciava en aquesta carta el seu esperit d'investigador apassionat i, alhora, rigorós i acurat: "No cal dir que durant tots aquests dies no he fet més que documentar-me extensament en l'abundant bibliografia sobre art romànic. He vist, o millor dit, he tornat a repassar tots els llibres sobre l'art romànic francès i hispànic. He fet una visita detinguda al Museu d'Art de Catalunya. No hi ha res, ni en la pintura mural, ni en la pintura sobre fusta que delati la personalitat del pintor de Caselles. Demà vaig a Vic, per a enfortir en l'estudi del romànic. La setmana vinent, si Déu vol, aniré a Solsona. Finalment entraré a l'Institut Amatller per veure el cúmul de fotografies que posseeixen. Ja us posaré al current de les meves investigacions".

Rafael Benet, però, no solament actuà a Sant Joan de Caselles. La seva bona relació amb Narcís Casal, llavors president de la Comissió de Cultura del Consell, el va fer col·laborar amb César Martinell en les tasques de restauració de la fàbrica d'altres esglésies que el Consell General havia encomanat a aquest arquitecte. Per raó d'aquesta faceta, vaig ser testimoni privilegiat l'any 1965 d'una inspecció ocular que Benet, Martinell i el meu oncle van fer a l'església de la Cortinada. Sentir les disquisicions tècniques entre Rafael Benet i Cèsar Martinell sobre l'antiguitat d'un dels murs d'aquella església va ser, per a mi, una magnífica lliçó del rigor que ha de tenir tota recerca històrica.

La degradació de les pintures de Casa de la Vall

Arran del trasllat, encarregat pel Consell General de les Valls a l'arquitecte Joaquim de Ros de Ramis, de les pintures de Casa de la Vall que Benet i Humbert havien restaurat conjuntament amb tanta cura el 1957, es plantejà per aquelles mateixes dates un contenciós d'una certa gravetat, en haver quedat malmeses. I és que, tot i que Benet i Humbert havien advertit el 31 d'octubre de 1963 a la Junta d'Obres del Consell dels perills que duia traslladar pintures com aquestes, segons l'Informe redactat per Benet el 23 de febrer de 1965, l'arquitecte Ros "tenia idees pròpies sobre la feina que li havia estat encomanada, i si va escoltar els nostres raonaments històrics i tècnics, ens va fer constar, amb la major finesa, que no els compartia [...] Va però, des dels primers moments, demanar la nostra col·laboració per a que l'ajudessim tant al despenjar les pintures del seu lloc com al tornar-les a penjar després de les obres. Extrem aquest darrer que va esser oblidat, fos pel que fos, i qual oblit ha estat causa de la deplorable visió que ofereixen els murals de la Sala gran, novament plaçats".

Segons continuava explicant Benet en el seu indicat Informe, "nosaltres demanarem que constessin en acta els nostres raonaments contraris a tot trasllat que no fos per emergència, doncs per més cura que es posés en el mateix, els perills eren evidents". I afegia que el mateix Manuel Humbert recordà que "nosaltres en la nostra col·locació haviem disposat una cambra d'aire, entre els

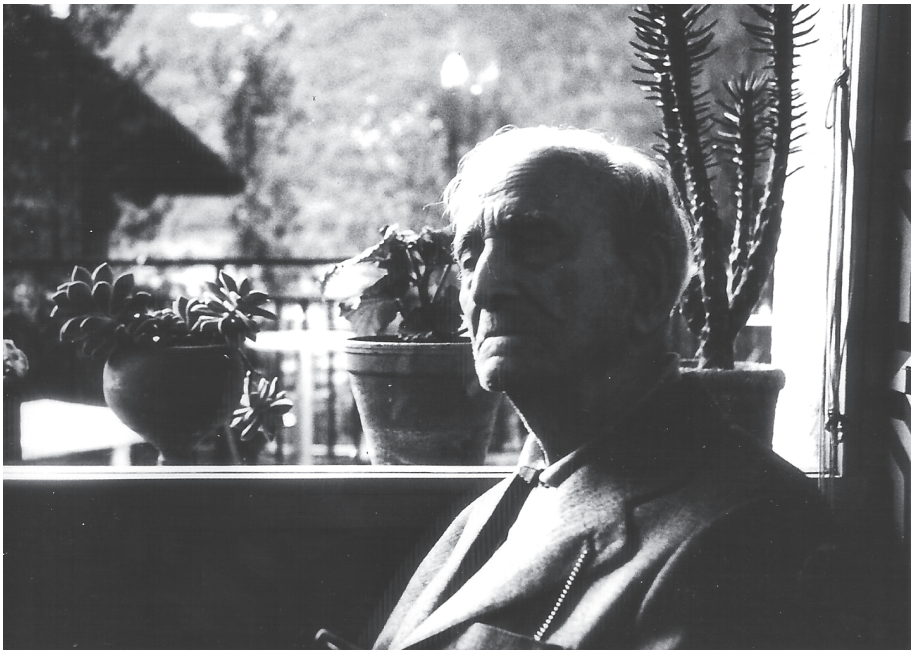

Andorra la Vella. Juliol de 1976. Rafael Benet a l'Hotel Sasplugas.

murals extrets i el gruix del mur i que aquesta cambra s'havia de conservar en la nova col·locació, sense la qual era molt difícil que les pintures resistissin –digué– com han resistit fins ara". En tot cas, Benet insistia en "el fet de que si se'ns hagués cridat en el moment de col·locar novament les pintures, hauríem evitat l'aspecte deplorable que ofereixen aquestes". I concloïa: "ens caldrà ineluctablement despenjar els murals del *Via Crucis* de les parets de la sala gran, examinar-los del dret i del rebés. Gairebé és segur que si es volen recuperar s'hauran de desclavar i planxar. Restaurar-los allà on han sofert cops. Els de la sala de Sindicatura hauran de sofrir un anàlisi a fons per a poder dictaminar si els seus mals són o no profunds. Per la impressió òptica, hom diria que aquestes pintures podran permaneixer en el lloc, sense despenjar-les. Desitgem que així sigui".

L'informe en qüestió va ser enviat a Narcís Casal, acompanyat d'una carta que porta la mateixa data, 23 de febrer de 1965, en què Benet li comenta amb un cert to melangiós: "si aquesta ha d'esser la meva darrera intervenció en les coses artístico-arqueològiques d'Andorra, perquè l'Informe no complagués a la majoria, jo hauré restat plenament satisfet, car en consciència no podia fer altrament. Tenint-vos a vos al costat i als amics que vos sabeu han agraït les meves labors a Andorra, jo en tinc prou [...] Us agraeixo infinitament les vostres

mostres d'estima. Cal dir-ho, tan afectuoses com de la petita minoria que us precedí, però, potser, més efectives i contundents. Gràcies de tot". Era evident que Benet no havia estat comprès per tothom i que les seves actuacions eren qüestionades per alguns andorrans. Per això, no s'estava de dir en aquesta carta que "el país cada vegada m'agrada més. El paisatge és admirable, però –vos ho sabeu prou bé– no tots els habitants son com voldríem que fossin".

El contenciós amb les autoritats andorranes va pujar de to des que el síndic Julià Reig "va demanar a Ramon Gudiol un informe sobre l'estat d'aquestes pintures amb l'intenció de contrarrestar el meu Informe", segons que li comentava Rafael Benet al seu valedor Narcís Casal per carta del següent 31 d'agost de 1965, missiva que reflecteix el Benet categòric i vehement en defensa de les seves idees. Creia que el projecte de Ramon Gudiol era "el de desprestigiar d'una manera absoluta la feina meva, de l'amic Humbert i del tècnic Llopart, portada amb tanta abnegació en aquestes terres a partir de 1954 i, precisament, després de la vostra ajuda resolta com a President del Sindicat d'Iniciativa". I no s'estava de dir que el mateix Ramon Gudiol "em digué [...] que els responsables de l'estat actual de las pinturas de la Casa de la Vall érem nosaltres."

L'enrenou que va suposar la degradació de les pintures de Casa de la Vall, fins i tot va arribar a crear, poc temps després, una certa tensió entre Benet i Humbert, fins al punt que ambdós no van presentar al Consell General un mateix informe sobre l'estat de la qüestió, sinó que cadascú va fer el seu. Les diferències entre ells no van venir pel diagnòstic del problema ni per la solució que se li havia de donar. Si rellegim l'informe que Manuel Humbert presentà el 30 d'octubre de 1965 veiem que coincideix en síntesi amb el que anteriorment s'ha transcrit de Rafael Benet:

> [...] hi han hagut falles en la manera de manejar-les [les pintures], un cop tretes de la paret i en tornar-els-hi a col·locar. El personal que va fer aquest treball [...] li mancaven els coneixements i la tècnica d'un artista restaurador, condicions especials que precisa que tinguin els que s'ocupin de treure i posar pintures com aquestes, que a més d'antigues, que vol dir febles, varen ésser arrencades de la paret, la qual cosa les fa encara més fràgils.
> A pesar d'haver-ho demanat als encarregats de les obres, no se'ns va invitar a examinar l'estat de les parets ni a assistir a la nova col·locació de les pintures al seu damunt.
> Quan més tard vàrem tenir ocasió de veure l'estat en què es trobaven, vàrem aconsellar que es despengessin de nou, però han continuat durant mesos en el mateix lloc que els és tan perjudicial i encara avui, que ja està a la vista com han sofert, plenes d'arrugues i esquerdes, desprendiments de colors, etc., sembla haver-hi encara certa resistència a seguir els nostres consells.

Les divergències entre Benet i Humbert van venir, simplement, per la forma en què consideraven que havien de defensar la seva posició i actuar davant les autoritats andorranes. En aquesta situació tensa, Narcís Casal es va trobar al bell mig entre els dos artistes, durant el temps, breu però cert, en què Humbert i Benet van restar distanciats. Tant és així, que les comunicacions entre ells dos es van fer a través del meu oncle, el qual va haver de traslladar a cadascú d'ells una còpia de l'informe que havia fet l'altre, per separat. A més a més, Casal esdevingué a la vegada el confident en tot aquest afer d'ambdós artistes, situació que li suposà una lògica incomoditat, atesa l'amistat que l'unia amb tos dos. N'és una prova la carta que el 30 d'octubre de 1965 envià Manuel Humbert a Narcís Casal, en què es lamentava de l'actitud que havia tingut Benet vers ell: "Varem començar, fa anys, a treballar al Principat amicalment, en un pla d'igualtat, però de mica en mica ell [Rafael Benet] va anar agafant la direcció de tot, fent i desfent, sense donar-me'n cap compte [...] tractant-me com un simple operari a las seves ordres. Jo mai me vaig queixar ni li vareig dir res, excusant-lo per el seu caràcter impulsiu i difícil, però ara he vist que la meva actitut dócil no ha servit de res".

Sortosament, aquests diferències entre Benet i Humbert van ser de curta durada. Pocs mesos després van tornar a reconciliar-se i continuaren mantenint la seva vella amistat que es perllongà fins la mort d'Humbert el 1975.

Els darrers anys

Les complicitats que durant tot aquest temps va haver-hi entre Casal i Benet, van fer que aquest, juntament amb Humbert, proposés l'any 1969 a la Junta de l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi el nomenament del seu amic Narcís Casal com a membre corresponent a Andorra, elecció que es va fer efectiva en la sessió plenària del 21 de maig d'aquell any. El meu oncle els va agrair promptament, el 6 de juny següent, la personal proposició que havien fet. Benet li contestà el 19 del mateix mes:

> Rebuda la vostra lletra del 6 de juny, en la que m'agraïu la meva personal dedicació per al vostre nomenament d'Acadèmic Corresponent a Andorra de la nostra Acadèmia de Sant Jordi.
> Estic segur que aquest nomenament és ben merescut i estic content d'haver contribuït a la formalització del mateix. Estaria més content encara de saber que aquest nomenament us abelleix.

Durant els darrers anys, l'amistat entre Rafael Benet i Narcís Casal no va fer més que enfortir-se. Per això, era habitual trobar el meu oncle en tots els actes públics relacionats amb Benet. Així, en la seva recepció a l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi a primers de 1969, quan llegí el seu paradigmàtic discurs

Andorra la Vella. Juliol de 1977. De dreta a esquerra: Narcís Casal i Vall, Maria Aurell de Benet, Rafael Benet i l'autor d'aquest article a la terrassa de l'Hotel Sasplugas.

sobre *El Ritme Universal*, i en les inauguracions de les mostres on s'exhibia l'obra pictòrica benetiana, com la d'homenatge que el Grup Nonell li organitzà a final de 1969 al Palau de la Virreina i, uns mesos més tard, al Maricel de Sitges. Vaig ser testimoni presencial de les anades conjuntes de tots dos a Sant Feliu d'Avall, per visitar el pintor rossellonès Louis Cazals, i dels seus llargs encontres a Andorra, ja que Benet va continuar pujant-hi, pràcticament, fins poc abans de morir. S'hostatjava al nou hotel que Joan Sasplugas, propietari de l'Hotel Mirador, havia bastit als afores d'Andorra la Vella. Allí, Benet seguia pintant amb la mateixa il·lusió que ho havia fet des de la seva arribada a Andorra el 1955, tot completant la seva producció pictòrica al Principat, ja tractada i catalogada en aquests mateixos *Quaderns*.[23] Recordo encara amb nostàlgia les converses, sempre punyents i interessants, entre Rafael Benet i el meu oncle que, per damunt de tot, evidenciaven les seves complicitats artístiques. Només la mort de Benet, el 1979, les va estroncar definitivament.

Jacint Berenguer i Casal
Escaldes, novembre de 2013

23 BERENGUER, Jacint, *op. cit.* p. 10-23.

Dipòsit Legal: B-51418-98
Impressió: Dilograf